

ISPAN TILIDAGI SO‘ZLARNING KELIB CHIQISHIDA LOTIN, ARAB VA BOSHQA TILLARNING ROLI

*U. Burxonov*¹

Annotatsiya:

Mazkur maqola ispan tilining etimologik rivojlanishi va unga turli tillar, xususan, lotin va arab tillarining taʼsiri haqida batafsil maʼlumot beradi. Ispan tili asosan lotin tiliga asoslangan boʻlsa-da, arab tili va boshqa tillar uning leksik va fonetik tuzilmasiga katta taʼsir koʻrsatgan. Maqolada lotin tilidan kirib kelgan soʻzlarning bugungi ispan tilidagi shakllari va maʼnolari bilan birga arabcha oʻzlashmalar ham koʻrib chiqiladi. Bu maqola ispan tilining lingvistik tarixini va uning koʻp qirrali leksik rivojlanishini oʻrganayotganlar uchun qimmatli manbalardan biri sifatida hizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: Ispan tili, etimologiya, lotin, arabizm, fonetik tuzilma, lingvistik tarix.

doi: <https://doi.org/10.2024/3mjs1b41>

Har bir tilda mavjud boʻlgan soʻzlarning kelib chiqishi, maʼnosi va rivojlanish yoʻli juda qiziqarli va muhim masala hisoblanadi. Ushbu sohalarni oʻrganish bilan shugʻullanadigan tilshunoslik sohasi etimologiya deb ataladi. Etimologiya soʻzi yunoncha “etymon” va “logos” soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, “etimon” — “chin, asl mohiyat”, “logos” esa “taʼlim” degan maʼnoni anglatadi. Demak, etimologiya tilshunoslikning chuqur tadqiqotni talab qiluvchi murakkab, ammo qiziqarli sohasi hisoblanadi.

Bugungi kunda ispan tili etimologiyasi boʻyicha oʻzbek tilida yetarlicha izlanishlar olib borilmagan boʻlsa-da, ushbu maqolada ispan tiliga boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlarning oʻrni va ahamiyati haqida baʼzi bir misollarni koʻrib chiqamiz.

Ispan tilining asosi va tarixiy taraqqiyoti.

Ispan tili, yaʼni kastilya tili, hind-yevropa tillari oilasiga mansub boʻlib, roman tillari guruhiga kiradi. U asosan Ispaniya, Meksika, Janubiy va Markaziy Amerika mamlakatlarida davlat va adabiy til sifatida qoʻllaniladi. Bundan tashqari, Ispaniya sobiq mustamlakalari, jumladan, Marokko, Filippin orollari va AQShning janubiy hududlarida ham keng tarqalgan.

Ispan tili qariyb 500 million kishi tomonidan soʻzlashiladigan til boʻlib, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning rasmiy tillaridan biri hisoblanadi. Bu tilning tarixiy rivojlanishi koʻplab tillardan taʼsirlangan va soʻz boyligi boshqa tillar bilan aloqalar natijasida boyitilgan.

Ispan tili ikki asosiy guruhga boʻlinadi: shimoliy va janubiy. Shimoliy guruhda Leon (astur va aragon) shevalari mavjud boʻlsa, janubiy guruhda Andalus, Murs va Estremadura shevalari yetakchilik qiladi. Shuningdek, Lotin Amerikasi davlatlarida ham ispan tilining koʻplab mintaqaviy koʻrinishlari mavjud. Ushbu shevalarning talaffuzi va leksikasi turlicha boʻlsa-da, ularning barchasi ispan adabiy tili asosida shakllangan.

Lotin tili va ispan tiliga taʼsiri.

Tarixiy jihatdan ispan tili koʻp tillar taʼsirida rivojlanib kelgan. Ispan tilining asosiy qismi Lotin tilidan kelib chiqqan boʻlib, bu til Buyuk Rim imperiyasining rasmiy tili edi. Lotin tili ispan tilining shakllanishida asosiy manba boʻlib xizmat qilgan. Shu sababdan, ispan tilida

¹ *Burxonov Utkir Farxod oʻgʻli, Ispan va italyan tillari kafedrası v.b. dotsent, Samarqand davlat chet tillar instituti*

juda ko'p lotincha so'zlar uchraydi, ammo vaqt o'tishi bilan ularning ma'nosi va talaffuzi o'zgarib ketgan.

Lotin tilining ispan tiliga ta'siri juda chuqur va keng qamrovli bo'lib, bu ta'sir tilning fonetik, morfologik va semantik jihatlarida aks etgan. Bu jarayon asrlar davomida rivojlanib, ispan tilining shakllanishida va so'zlarning o'zgarishida katta rol o'ynagan. Keltirilgan misollar orqali lotin tilidan ispan tiliga o'tgan so'zlarning qanday fonetik o'zgarishlarga uchraganini, ma'nosi va shakli qaysi yo'nalishda o'zgarishini ko'rishimiz mumkin.

1. Lotincha «famelicum» va ispancha «jamelgo»

Lotin tilidagi «famelicum» so'zi «och» yoki «ochlikdan qiynalayotgan» ma'nosini bildirgan. Biroq, ispan tiliga o'tganida, bu so'zning shakli ham, ma'nosi ham sezilarli o'zgarishga uchrab, «jamelgo» so'ziga aylangan. Ispan tilida esa bu so'z «nimjon ot» yoki «bo'shashgan, ozg'in jonzot» ma'nosini bildiradi. Bu holatda biz semantik torayishning bir turini ko'ramiz: «ochlik» bilan bog'liq umumiy ma'no torayib, maxsus bir turdagi hayvonga — juda ori qotga — nisbatan qo'llaniladigan so'zga aylangan.

Bu kabi o'zgarishlarni fonetik va semantik jihatdan ham ko'rib chiqish mumkin:

- Fonetik jihatdan: So'zdagi «f» tovushi ispan tilida «j» tovushiga o'zgargan. Bu jarayon lotin tilidagi boshqa so'zlarda ham ko'zga tashlanadi, chunki ispan tilida «f» tovushi bir necha holatda «h» yoki boshqa tovushlarga aylangan.

- Semantik jihatdan: «Jamelgo» so'zi asl ma'nodan ancha uzoqlashib, alohida ixtisoslashgan bir so'zga aylangan. Bu o'zgarish so'zning ma'nosi va ishlatilishida aniqroq kontekstda qo'llanilishiga olib kelgan.

2. Lotincha «filium» va ispancha «hijo»

Lotin tilidagi «filium» (o'g'il) so'zi ispan tiliga kelib «hijo» shaklida o'zgargan. Bu o'zgarishning asosiy elementi fonetik o'zgarish bo'lib, unda lotinchadagi «f» tovushi ispan tilida «h» tovushiga almashgan va keyinchalik bu «h» harfi talaffuzdan tushib qolgan.

Bu jarayonni quyidagi nuqtalarda batafsil yoritish mumkin:

- F→H tovush o'zgarishi: yuqorida aytib o'tilganidek, lotin tilidan kelgan ko'plab so'zlarda «f» bosh tovushi ispan tilida «h» tovushiga aylangan. Bu o'zgarish, ayniqsa, xalq lotin tilidan rivojlangan roman tillari, xususan, ispan tilida juda keng tarqalgan. Masalan, lotincha «farina» (un) ispan tilida «harina» shakliga o'tgan. Bu o'zgarish fonetik jihatdan ancha barqaror va ko'p so'zlarda uchraydi. Biroq, bu «h» tovushi keyinchalik talaffuzdan butunlay tushib qolgan va faqatgina yozuvda saqlanib qolgan.

- Semantik jihatdan o'zgarmagan: So'zning ma'nosi lotinchadan ispan tiliga o'tganda deyarli o'zgarmagan. Lotin tilidagi «filium» so'zi ispan tilida ham «o'g'il» ma'nosini bildirgan, ya'ni semantik o'zgarishlar sezilmaydi.

3. Lotincha undosh tovushlar birikmasining o'zgarishi: «fl», «pl», «cl»

Lotin tilidagi undosh tovushlar birikmalari ham ispan tilida fonetik o'zgarishlarga uchragan. Masalan, lotin tilidagi:

- «flammam» (olov) so'zi ispan tiliga kelib «llama» shakliga o'tgan,

- «pluvia» (yomg'ir) so'zi «lluvia» (yomg'ir) so'ziga aylangan.

Bu jarayonni batafsil ko'rib chiqaylik:

- Fonetik o'zgarish: Lotin tilidagi undosh tovushlar birikmasi «fl», «pl», «cl» ispan tilida «ll» tovushiga o'zgargan. Bu o'zgarish nafaqat ispan tilida, balki boshqa roman tillarida ham uchraydi, lekin aynan ispan tilida bu «ll» tovushi juda keng tarqalgan. Bu tovush bugungi kunda ko'pincha «y» sifatida talaffuz qilinadi, lekin yozuvda hali ham «ll» shaklida saqlanadi.

- Semantik o'zgarish: Bu so'zlar asosan fonetik o'zgarishlarga uchragan, ya'ni ma'no jihatdan ular lotin tilidan o'tganda sezilarli o'zgarishlarga uchramagan. Masalan, «flammam» so'zi lotinchada «olov» ma'nosini bildirgan va ispan tilida ham «llama» bu ma'noni saqlab qolgan. Shunga qaramay, fonetik o'zgarish ispan tilida yangi tovush tizimini shakllanishiga katta hissa qo'shgan.

Arab Tilining Ta'siri

Ispan tili tarixida arab tili ham katta ta'sir ko'rsatgan. Milodiy 711-yildan boshlab XVII asrga qadar Iberiya yarim orolida arab madaniyati va tili kuchli ta'sir o'tkazdi. Natijada, ispan tilida ko'plab arabcha so'zlar paydo bo'ldi. Quyida ba'zi arabcha kelib chiqadigan so'zlar keltirilgan:

- Qishloq xo'jaligida: acequia (kanal), algodón (paxta), azúcar (shakar), aceite (yog').
- Urush terminologiyasida: alférez (kichik ofitser), tambor (baraban), arsenal (qurol zavodi).
- Savdo va ishlab chiqarishda: aduana (bojxona), tarifa (narx), arancel (tarif).
- Oshxonada: albóndiga (yumaloq qiyma), almíbar (qiyom), taza (chashka).
- Qurilishda: alcázar (qasr), adobe (somon g'isht), azulejo (plita).
- Joy nomlarida: Alcalá, Albacete, Guadalajara, Guadalquivir.

Arab tilining ispan tiliga kirib kelishi nafaqat oddiy so'zlar orqali, balki ilm-fan, matematika va astronomiya sohalarida ham amalga oshgan. Masalan:

- Matematika: cifra (raqam), álgebra (algebra), algoritmo (algoritm).
- Astronomiya: cenit (zenit), nadir (nodir).
- Kimyo: alquimia (kimyo), azufre (oltingugurt).
- Tibbiyot: jarabe (sharob), nuca (bo'yin).

Arab tili orqali kirib kelgan ushbu so'zlar ispan tilining leksikasini boyitgan va boshqa tillarga ham ta'sir qilgan. Masalan, «álgebra», «cifra» va «cenit» so'zlari ko'plab tillarda ishlatiladi.

Lotin amerikasi ispan tiliga yangi ranglar qo'shdi.

Ispan tilining Lotin Amerikadagi rivoji ham qiziqarli. Bu mintaqadagi ispan tili mintaqaviy o'ziga xosliklarga ega bo'lib, mahalliy tillar va madaniyatlar ta'sirida boyitilgan. Mahalliy xalq tillaridan kirib kelgan so'zlar ispan tilida keng tarqalgan:

- Tomate (pomidor),
- Chocolate (shokolad),
- Tabaco (tamaki),
- Maíz (makkajo'xori),
- Cacao (kakao).

Bu so'zlar nafaqat ispan tilida, balki boshqa yevropa tillarida ham qo'llanilmoqda.

Ispan tiliga yunon tilining ta'siri.

Yunon tili ham ispan tiliga katta ta'sir o'tkazgan. Ko'pgina ilmiy va texnik atamalar yunon tilidan kirib kelgan. Masalan:

- Bibliya (muqaddas kitob),
- Política (siyosat),
- Matemáticas (matematika),
- Fantasía (fantaziya).

Yangi kashfiyotlar va ixtirolar natijasida paydo bo'lgan so'zlar yunon tilidan olingan neologizmlar orqali kirib kelgan: teléfono (telefon), microbio (mikrob), psicología (psixologiya).

Fors va yapon tillari orqali kirgan so'zlar.

Ispan tiliga ta'sir o'tkazgan boshqa tillardan fors va yapon tillarini ham keltirish mumkin. Fors tilidan kiosco (kiosk), babucha (shippak) kabi so'zlar o'zlashtirilgan bo'lsa, yapon tilidan esa kimono, karaoke, biombo (parda) kabi so'zlar kirib kelgan.

Ispan tilidan boshqa tillarga kirib kelgan so'zlar.

Ispan tilidagi ko'plab so'zlar boshqa tillarga ham kirib borgan va xalqaro miqyosda ishlatiladigan so'zlarga aylangan. Masalan:

- Paella (ispan milliy taomi),
- Sangría (ispan ichimligi),
- Donjuán (ayollarni yo'ldan ozdiruvchi obraz).

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, yuqorida keltirilgan so'zlar ispan tilining chuqur ildizlariga ega bo'lib, ularsiz ispan tilining to'laqonli ifodasini tasavvur qilish mumkin emas. Bu so'zlar asrlar davomida tilga singib ketgan va ularning asl kelib chiqishi ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. Til tarixini bilmagan oddiy so'zlovchi ushbu leksik birliklarning boshqa tillardan kirib kelganini payqamaydi. Biroq, hozirgi zamonaviy tillar bir-biri bilan doimiy aloqada bo'lib kelgan va ularning rivojlanishi jarayonida turli xalqlarning madaniy va tarixiy munosabatlari muhim rol o'ynagan. Shu sababli, ispan tili kabi murakkab til o'ziga xosligi bilan boshqa tillardan kirib kelgan unsurlarni o'zlashtirish orqali boyib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Dilrabo, Dilrabo & Burkhonov, Utkir. (2023). O'zbek va ispan tillariga o'zlashgan arabizmlarning lingvistik-etimologik xususiyatlari. *Foreign languages in uzbekistan*. 65-75. 10.36078/1678951407.

[2]. Burxonov, O'tkir (2022) «Arabizmlarning ispan tili leksikasiga o'zlashganlik tarixiga doir» [*Sobre la historia de la adaptación de los arabismos al léxico español*] *Oriens*. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arabizmlarlarning-ispantili-leksikasiga-ozlashganlik-tarixiga-doir> (Consultado: 26.03.2023).

[3]. Bustamante Costa, Joaquín (1996) *Arabismos botánicos y zoológicos en la traducción latina (s. XII) del «Calendario de Córdoba»*. Cádiz: Área de Estudios Árabes e Islámicos. Universidad de Cádiz.

[4]. Bustamante Costa, Joaquín. (1998) «Algunos aspectos de las interferencias léxicas árabes en las lenguas de Europa». *Estudios de la Universidad de Cádiz ofrecidos a la memoria del profesor Braulio Justel Calabozo*. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz / Grupo de Investigación "Al-Andalus – Magreb", 13-24.

[5]. Gómez Capuz, Juan (2005): *La inmigración léxica*. Madrid: Arco libros.

[6]. Jastrow, Otto (2005): «Uzbekistan Arabic: A Language Created by Semitic-Iranian-Turkic Linguistic Convergence». en *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*. Ed. por Éva Ágnes Csató, Bo Isaksson and Carina Jahani. London, New York: RoutledgeCurzon, pp. 133-40.